

מועדי הרמב"ם

עיונים למועדים
על פי משנת הרמב"ם

חנוכה

עורך: ש"י לוי

בהוצאת מרכז מורשת הרמב"ם
בסיוע משרד הדתות

מועדי הרמב"ם - חנוכה

עריכת תוכן: הרב ש"י לוי

עריכה לשונית: אלישבע טויק eli7tw@gmail.com

צופיה גרינפלד טלפון 050-5951988

כריכה ועיצוב: ורד פ.

הוצאת מרכז מורשת הרמב"ם טבריה

כתובת: התנאים 6 טבריה (בסמוך למתחם קבר הרמב"ם)

טלפון: 04-6790632

© כל הזכויות שמורות למרכז מורשת הרמב"ם.

לתגובות והערות, אפשר לפנות לעורך

בדוא"ל: shlomoyitz@gmail.com

כסלו התשע"ח

תוכן העניינים

- עמוד 6 חנוכה - חג שכולו מסירות נפש לעבודת ה'**
 הרב שי לוי
 הרמב"ם פוסק שעני מצווה למכור כסותו כדי לקנות נר חנוכה. להלכה זו אין מקור ברור בש"ס, אולם נראה שאפשר ללמוד דין זה ממסירות הנפש של החשמונאים - במלחמתם ביוונים ובהדלקת המנורה.
-
- עמוד 10 האם יש ערך לשלטון יהודי שלא הולך על פי התורה?**
 הרב מנשה צימרמן
 שושלת החשמונאים, ששלטה לאחר נס חנוכה, לא הלכה בדרך התורה. האם על פי הרמב"ם יש ערך גם לשלטון כזה?
-
- עמוד 14 מהדרין מן המהדרין יחד עם כלל ישראל**
 הרב דודי גרינפלד
 שיטת הרמב"ם בהדלקת נרות חנוכה למהדרין מן המהדרין.
-
- עמוד 17 ניצוצות הרמב"ם בפיוט 'מעוז צור'**
 הרב יהושע וייסינגר
 עיון הלכתי בפיוט 'מעוז צור', ברוח דברי הרמב"ם.
-
- עמוד 23 הדלקת המנורה**
 הרב מאיר שרעבי
 עיון הלכתי במצוות הדלקת המנורה על פי דברי הרמב"ם. כמה פעמים ביום מדליקים את המנורה? כיצד בנה שלמה מנורות נוספות בבית המקדש?

דברי ברכה

במגילת אנטיוכוס מסופר שהיוונים גזרו על היהודים לבטל את מצוות קידוש החודש, מצוות ברית המילה ומצוות שמירת השבת. מדוע דווקא מצוות אלה? מה כל כך הפריע ליוונים שהיהודים מקיימים אותן?

מצוות קידוש החודש היא היסוד **לקדושת הזמן** והמועדים. קביעת היום שבו מתחיל החודש משפיעה באופן ישיר על היום שבו יתחיל המועד הקדוש. ברית המילה מסמלת את **קדושת הגוף** של עם ישראל ואת יכולת האדם להתעלות ממדרגת החומר למדרגה רוחנית. בשמירת השבת אנו מכריזים שהגנו מאמינים בבריאת העולם - האמונה בכך שהקב"ה ברא את העולם מבטאת את **הקדושה שיש בעולם**. העולם אינו רק עולם חומרי שמתנהל בידי חוקי טבע, אלא הוא נברא יש מאין בעבור תכלית רוחנית.

היוונים התנגדו לשלושת הקדושות הללו, כיוון שחכמת יוון היא שכלית-רציונלית. על פי אמונתם אין הבדל בין יום למשנהו, הגוף הוא חומרי בלבד, ועולם כמנהגו נוהג.

הגמרא במסכת שבת (כא, ב) עוסקת בסוגיות חנוכה, ובין היתר מספרת על הנס שהיה בחנוכה. הגמרא שואלת "מאי חנוכה?" - רש"י פירש, שכוונת הגמרא היא לברר "על איזה נס קבעוה?". הרמב"ם עוסק בשני הניסים שהתרחשו בחנוכה - נס הניצחון ונס פך השמן, שבעקבותיהם אנו חוגגים את ימי החנוכה.

ידועים דברי הרמב"ם (הלכות מגילה וחנוכה ג, א-ג):

"כשמלכו יון גזרו גזרות על ישראל ובטלו דתם ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצות... ונכנסו להיכל... וטמאו הטהרות... עד שריחם עליהם אלהי אבותינו והושיעם מידם והצילם וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם... וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה".

מטרתם של החשמונאים הייתה מלחמת קדושה - לחזור ולבסס את שלושת מימדי הקדושה שרצו היוונים לבטל, ובזכות כך זכו שחזרה מלכות לישראל למשך יותר ממאתיים שנה. ב"ה גם בימינו זכינו לחזרת המלכות לישראל, כבר שבעים שנה מאז קום מדינת ישראל. חזרת המלכות לישראל מבטאת את קדושת **ארץ ישראל**. ארץ ישראל אינה כשאר הארצות, ורק בה אנו יכולים לבצר את חיינו הרוחניים והגשמיים, ולקיים את מצוות התורה בשלמות, כולל המצוות התלויות בארץ.

נראה כי העיסוק בתורת הרמב"ם מתאים ביותר לתקופתנו, כיוון שהרמב"ם עסק הלכה למעשה בנושאים התלויים בגאולת ישראל: בניין בית המקדש ועבודתו, מצוות התלויות בארץ והלכות המלכים והמשטה. הדברים מתאימים בייחוד לימי החנוכה, שבהם חזרה מלכות לישראל ובהם שבו הם לעבודת המקדש.

ברצוני להודות לרב ימין לוי שליט"א, מייסד מרכז מורשת הרמב"ם, שפעולות המרכז בכלל, וכן הוצאת חוברת זו, נובעת ממסירתו בהפצת תורת הרמב"ם בארץ ובעולם.

ברצוני לברך גם את עורך החוברת הרב ש"י לוי, וכן את יתר כותבי המאמרים, ויהי רצון שבעזרת ה' נזכה לעסוק עוד רבות בתורת הרמב"ם.

הרב חיים פוגל

יו"ר מרכז מורשת הרמב"ם.

בעולם הישיבות נהוג לומר "מאי חנוכה - דתנו רבנן" - חנוכה הוא חג של לימוד תורה שבעל-פה. כמוכן שמשפט זה הוא רק וורט בעלמא, אך נראה שאפשר לתת הסבר עמוק מדוע התורה שבעל-פה שייכת כל כך למהותו של חג החנוכה.

חנוכה ופורים - שניהם חגים שנקבעו בידי חכמים, אולם נראה שישנו הבדל מהותי ביניהם. בפורים התגלגל נס הצלת עם ישראל בעיקר בידי מסובב כל הסיבות. אולם בחנוכה נס הניצחון ונס פך השמן הם תוצאה של גבורתם של בית חשמונאי, שנלחמו כדי לגרש את היוונים. הם נלחמו כדי לקיים את מצוות התורה וכדי לעבוד את ה' בטהרה בבית המקדש, בלא מורא מבשר ודם. הקבלה דומה אפשר לעשות בין התורה שבכתב לבין התורה שבעל פה. התורה שבכתב ניתנה לנו מיד ה' בלא כל התערבות של בשר ודם, אולם התורה שבעל פה היא תורה שמופיעה על ידי חכמי ישראל, העמלים בתורה בגבורת "קול יעקב", הדורשים בה ומחדשים בה ומלבנים את אמינתה של תורה.

חוברת זו, העוסקת בעיון בדברי הרמב"ם - שבהם כלולים כל חלקי התורה שבעל פה - ראוי לה שתצא דווקא בחג החנוכה.

מזה שלוש שנים אני זוכה לכתוב ולערוך את עלון פרשת השבוע של מרכז מורשת הרמב"ם, ביחד עם צוות נפלא של רבנים המשתתפים בכתיבת המאמרים. כל זאת בעידודו ובתמיכתו של הרב **חיים פוגל שליט"א**, ראש מרכז מורשת הרמב"ם ויו"ר חבר הנאמנים במכללת "אורות ישראל".

בתחילה פקפקתי ביכולתנו למצוא בכל שבוע נושא משמעותי ומעניין מתוך תורת הרמב"ם, אשר יהיה קשור לפרשת השבוע - שכן הרמב"ם לא כתב פירוש לתורה, אלא ספרי הלכה ומחשבה. כל שכן שלא חשבתי שנצליח לכתוב בכל שנה דברים חדשים. מהר מאוד נוכחתי לדעת שטעיתי בהערכת. תורתו של הרמב"ם בהלכה ובמחשבה מקיפה את כל חלקי התורה, ובכל שבוע הצלחנו למצוא נושא מעניין ועמוק, הקשור לפרשת השבוע, לאור כתבי הרמב"ם.

קובץ מאמרים זה עוסק בעיון בדברי הרמב"ם בהלכה ובאגדה על חנוכה. החוברת יוצאת ביוזמתו ובעידודו של הרב חיים פוגל, שדחף אותי רבות להוציאה. חוברת זו היא הראשונה בסדרת חוברות שבעזרתה ה' יבואו בעקבותיה, ובהן נביא מאמרים על המועדים לפי כתבי הרמב"ם.

ברצוני להודות לחבריי היקרים המשתתפים בכתיבת העלון בכל שבוע ושבוע, בהווה ובעבר: הרב שלמה בן רחמים, הרב דודי גרינפלד, הרב יהושע וייסינגר, הרב לירן עוקשי, הרב מאור צוברי, הרב מנשה צימרמן, הרב ידידיה שחור והרב מאיר שרעבי.

תודתי נתונה גם לעורכת הלשון אלישבע טויק, ולמעצבת הגרפית ורד פאל, שעמלות בכל השנה על הוצאת העלון, ועמלו רבות גם על הוצאת חוברת זו.

בהזדמנות זו ראוי להודות גם לעורכים הקודמים של העלון השבועי, שבנו את הקומות הראשונות במפעל הזה, וסללו בפניי את הדרך: הרב בעז לוי והרב יהונתן אביב.

ש"י לוי

חנוכה - חג שכולו מסירות נפש לעבודת ה'

הרב ש"י לוי

לפני מספר שנים, בהיותי חייל, שירתי באחד המוצבים באזור ים המלח. סמוך למוצב היה כפר נופש, ולכבוד שבת חנוכה, שבה נשארתי במוצב, הגיעה קבוצת משפחות שאינן שומרות תורה ומצוות לנפוש יחד.

לאחר סעודת ליל שבת הגיע תורי לשמור בעמדת הש"ג, ופתאום שמעתי את הברכה במנגינה המוכרת: "ברוך אתה ה'... אשר קידשנו במצוותיו וציוונו להדליק נר של חנוכה". ברגע הראשון התעוררה בקרבי שאלת הגמרא "היכן ציונו?" - היכן ציוונו להדליק נר חנוכה בשבת? אולם לאחר כמה רגעים עלה חיוך על שפתיי - יהודים רחוקים ממצוות, שלא זכו להבין את ערכה של השבת, נוסעים לנופש ביחד עם ילדיהם, ובוחרים לציין יחד בשירה ובשמחה את הדלקת נרות חנוכה, כדי לחנך את ילדיהם לזכרון הנס שנעשה לעם ישראל שנים רבות קודם לכן.

הדלקת נרות חנוכה בשבת ודאי מנוגדת להלכה, אולם מקרה זה מראה על חביבותה הגדולה של מצוות נר חנוכה. וכך כתב הרמב"ם בהלכות חנוכה²:

"מצוות נר חנוכה מצוה חביבה היא עד מאד, וצריך אדם להזהר בה כדי להודיע הנס ולהוסיף בשבח הא-ל והודיה לו על הנסים שעשה לנו. אפילו אין לו מה יאכל אלא מן הצדקה שואל או מוכר כסותו ולוקח שמן ונרות ומדליק."

הרמב"ם פוסק שעניי שאין לו מה לאכול, צריך למכור כסותו כדי לקנות נר חנוכה. רבים הקשו על הרמב"ם, שכן דין זה לא הוזכר בגמרא! קושי זה מתחזק כיוון שידוע שדרכו של הרמב"ם בספר משנה תורה היא להיצמד לדינים שהוזכרו בגמרא. אם כן, מניין לרמב"ם דין זה?

1. שבת כג, א; סוכה מו, א.

2. הלכות מגילה וחנוכה ד, יב.

המגיד משנה³ כתב שמקורו של הרמב"ם הוא בהלכות ארבע כוסות, שעליהן נאמר בגמרא⁴ ש"אפילו עני שבישראל... לא יפחתו לו מארבע כוסות של יין".

המגיד משנה מבאר שחשיבות מצוות ארבע כוסות נובעת מפרסום נס יציאת מצרים, המתקיים בהזכרת ארבע לשונות גאולה. אם כן, אפשר ללמוד שכשם שעני חייב בארבע כוסות, הוא חייב גם בנר חנוכה, שכן גם בנר חנוכה מתקיים פרסום הנס⁵.

אולם אם נעיין בהלכה הנוגעת לארבע כוסות, נראה שדברי המגיד משנה אינם פשוטים כל כך: הרמב"ם כותב⁶:

"ארבעה כוסות של יין. אין פוחתין מהם. ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה לא יפחתו לו מארבעה כוסות, שיעור כל כוס מהן רביעית."

הרמב"ם פסק שגבאי הצדקה צריכים לתת לעני כסף בעבור ארבע כוסות, אולם הוא לא כתב שעל העני למכור את כסותו לשם כך! אם כן, קשה לומר שמקור הרמב"ם הוא מצוות ארבע כוסות, כיוון שלא מצאנו בה את החובה שעני ימכור כסותו כדי לקיימה.

הרב יהודה אסאד, בשו"ת יהודה יעלה⁷ כתב שמקור דברי הרמב"ם הוא מהגמרא במסכת מגילה⁸, ששם מסופר על אָמו של רבי זכאי, שמכרה כיפה שבראשה בשביל יין לקידוש, ובזכות כך התעשרה. וכיוון שנר חנוכה חשוב יותר מיין לקידוש, משום שבנר חנוכה מפרסמים את הנס⁹, אפשר ללמוד שגם בנר חנוכה על העני למכור את כסותו.

אולם יש להקשות גם על הסבר זה, שכן בהלכות קידוש לא הזכיר הרמב"ם שעני צריך להשתדל לקיים את המצווה!

כמו כן, יש לשאול שאלה נוספת על דברי הרמב"ם. ספר משנה תורה הוא ספר פסיקה, וברוב המוחלט של ההלכות אין מילה מיותרת שאינה נוגעת לעצם ההלכה¹⁰. אם כן, מדוע שינה הרמב"ם מהרגלו וכתב באופן פיוטי - "מצות נר חנוכה מצוה חביבה היא עד מאוד"?

ועוד יש לברר מה הקשר בין חביבות מצוות נר חנוכה לחיוב העני למכור את כסותו?

נראה שכדי להבין את דברי הרמב"ם עלינו להעמיק במעשי החשמונאים, שזכר להם נתקנה מצוות נר חנוכה. אם נסקור את מעשיהם, נראה שכולם נעשו תוך מסירות נפש לעבודת ה'.

3. שם.

4. פסחים צט, ב.

5. המגיד משנה הוסיף: "וכל שכן בנר חנוכה דעדיף מקדוש היום". אם יש לאדם כסף מצומצם, שבו יכול לקנות רק יין לקידוש או רק נרות חנוכה – יקנה נרות חנוכה. וכיוון שאחת מארבע הכוסות היא כוס של קידוש, ונר חנוכה קודם לקידוש היום – ברור שגם בנר חנוכה אף עני שבישראל ישתדל לקיים המצווה.

6. הלכות חמץ ומצה ז, ז.

7. חלק א, אר"ח, סימן רב.

8. מגילה, ב.

9. שבת כג, ב.

10. בספר "המדע" עוסק הרמב"ם גם בתחומים שאינם הלכתיים, כגון הלכות דעות, וכן בסוף כל ספר יש עיסוק בנושאים שאינם הלכתיים, אולם בגוף ההלכות הרמב"ם אינו נוהג לכתוב בצורה פיוטית.

המלחמה ביוונים - "מלחמת רוח"

ראשית יש להדגיש כי המלחמה ביוונים לא נבעה מסכנה קיומית, אלא כל עניינה היה מלחמה רוחנית, כמו שנבאר להלן.

על מלכות יוון נאמר במדרש¹¹:

וחושך¹² - זה גלות יוון שהחשיכה עיניהם של ישראל בגזירותיהן, שהיתה אומרת להם: כתבו על קרן השור שאין לכם חלק באלהי ישראל.

חכמת יוון עסקה בפילוסופיה, במדע ובאדריכלות, והייתה מפורסמת בכל העולם בתקופה ההיא. אולם חכמת היוונים עסקה רק בגבולות **השכל האנושי**, והם התנגדו לכל מה שלמעלה ממנו. לכן רצו היוונים לבטל מישראל את התורה, שהיא **"החכמה האלוקית"**¹³, ולשם כך גזרו גזירות כדי "להשכיחם תורתך ולהעבירם מחוקי רצונך". כל מגמתם של היוונים הייתה ניתוק בין ישראל לה', והפיכת עם הקודש לעם ככל העמים. כשנכנסו היוונים למקדש, הם טימאו את כל השמנים, כיוון שרצו לבטל את מעלת הקדושה המיוחדת של עם ישראל. נגד גישה זו התקוממו החשמונאים, ומסרו את נפשם במלחמת קיום רוחנית.

מסירות נפש על הדלקת המנורה

את מסירות הנפש של החשמונאים ואת המשך מלחמת הרוח אפשר לראות גם באופן שבו הם הדליקו את המנורה.

מדאורייתא, יכלו החשמונאים להדליק בשמן הטמא, שכן טומאת הגויים היא רק טומאה מדרבנן¹⁴, ומדין תורה לא היה כל פסול בשמן שנגעו בו היוונים.

כמו כן, מותר היה להדליק בשמן טמא על פי ההלכה¹⁵: **"טומאה הותרה בציבור"**. אולם החשמונאים עשו השתדלות עילאית בחיפוש שמן טהור, כדי להדליק בקדושה ובהידור.

אולם יש לעיין: מה הועיל השמן הטהור, הרי מסתבר שידיהם הטמאות של היוונים נגעו גם במנורה?

הגמרא¹⁶ אומרת שבימי חשמונאי עשו מנורה מעץ. וביאר **המהרש"א**¹⁷:

שהיה מנורה של עץ עשויה כבר ביד מי שהוא במקום אחר ולא נטמאה שם ונטלוה על ידי פשוטי כלי עץ (שאינם מקבלים טומאה), ונשאוה למקדש.

11. בראשית רבה ב, ד.

12. המדרש דורש את ארבע המלכויות מהפסוק: **"וְהָאֶרֶץ הִיָּתָה תְּהוֹ וְבָהּ וְחִשְׁדָּ עַל פְּנֵי תְהוֹם..."** (בראשית א, ב).

13. על פי מהר"ל נר מצוה, עמוד כא, דפוס לונדון.

14. הגמרא במסכת נדה לד, א אומרת שחכמים גזרו שהגויים יטמאו כזב.

15. פסחים עז, א.

16. עבודה זרה מג, א.

17. חידושי אגדות, שבת כא, ב.

צריך לעמוד על השתדלותם הגדולה של החשמונאים, שכדי להדליק את המנורה בטהרה - אפילו בשביל יום אחד בלבד - הביאו למקדש מנורה טהורה. ההסבר למעשים אלו הוא שהחשמונאים רצו לעקור ככל יכולתם את מחשבת הזדון של היוונים, שרצו לבטל את מעלתם ואת חכמתם האלוקית של עם ישראל. לכן הם הקפידו ככל האפשר על הטהרה, שהיא מציאות רוחנית שאינה נתפסת בשכל האנושי.

מתוך אותה התערוכתא דלתתא של החשמונאים, האיר להם הקב"ה פנים, ועשה להם את נס פך השמן, ובכך הראה להם שחביבים ורצויים מעשיהם לפניו¹⁸.

מתוך העיון במעשי החשמונאים ראינו שבכולם בלטה מסירות הנפש לעבודת ה'. מעשים אלו אינם רק מעשים היסטוריים שנעשו בעבר, אלא הם משפיעים עד ימינו. זאת אפשר ללמוד מדברי הגמרא במסכת שבת¹⁹:

תניא, רבי שמעון בן אלעזר אומר: כל מצווה שמסרו ישראל עצמן עליהם למיתה בשעת גזרת המלכות, כגון עבודת כוכבים ומילה - עדיין היא מוחזקת בידם, וכל מצווה שלא מסרו ישראל עצמן עליה למיתה בשעת גזרת המלכות, כגון תפילין - עדיין היא מרופה בידם.

חז"ל, מתוך הכרה בסגולת המצווה ובנפש האדם, קובעים שאחד הגורמים לשמירת המצווה באדיקות לאורך הדורות - הוא מסירות נפש עליה. מסירות הנפש על המצווה מצביעה על החשיבות הפנימית שאנו מייחסים לה, עד כדי סיכון החיים בשעבור קיומה. כפועל יוצא מתוך אותה חשיבות וחייבות המצווה - "עדיין היא מוחזקת בידם".

ביאור דברי הרמב"ם

על פי כל מה שביארנו, אפשר להציע הסבר חדש בדברי הרמב"ם שהבאנו לעיל. הרמב"ם כותב שמצוות נר חנוכה "חביבה היא עד מאוד", ובכך הוא רומז אולי לחביבות המצווה, הנובעת מכוח מסירות הנפש של החשמונאים בכל מעשיהם. מצוות הדלקת נר חנוכה נתקנה כזכר להדלקת המנורה של החשמונאים, ולכן ראוי שגם אנו נקיים את המצווה בהשתדלות רבה כמוותם. על פי זה מובן שמסירות הנפש בקיום המצווה נדרשת גם מהעני, ולכן ראוי שימכור את כסותו כדי לקיים את המצווה. יהי רצון שזכותם של החשמונאים תעמוד לנו, ונזכה גם אנו לעבוד את ה' מתוך מסירות נפש.

18. עיין פני יהושע שבת כא, ב, שמבאר שהנס היה דווקא במנורה, כשם שהגמרא שם אומרת שהנס של הנר המערבי, שדלק יותר משאר הנרות, הוא עדות לבאי עולם שהשכינה שורה בישראל. לכן גם בדור החשמונאים הנס נעשה דווקא במנורה, כדי להראות להם שבזכות השתדלותם הם חזרו לחיבתם הראשונה.

19. שבת קל, א.

האם יש ערך לשלטון יהודי שלא הולך על פי התורה?

הרב מנשה צימרמן

חזרת המלכות לישראל

בארץ ישראל של ימינו, בתקופתה של טרום-גאולה, קיימת שליטה ישראלית שלא תמיד הולכת בדרכה של התורה. כמובן שלפי התורה יש ערך עצום בכך שהריבונות בארץ היא יהודית. חשיבות הריבונות הישראלית אינה רק בזמן של גאולה שלמה ושל ביאת המשיח, אלא קיימת בכל דור שבו שולט עם ישראל בארץ. אך האם יש ערך גם לשלטון שאינו על פי חוקי התורה? נעיין ונעמיק בדברי הרמב"ם אודות חג החנוכה, שבהם מודגש עניין זה.

כך כותב הרמב"ם¹ בפתיחה להלכות חנוכה:

בבית שני, כשמלכו יון, גזרו גזרות על ישראל, ובטלו דתם, ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצוות, ופשטו ידם בממונם ובכנותיהם, ונכנסו להיכל, ופרצו בו פרצות, וטמאו הטהרות, וצר להם לישראל מאד מפניהם, ולחצום לחץ גדול, עד שריחם עליהם אלהי אבותינו והושיעם מידם, וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים, והרגום, והושיעו ישראל מידם, והעמידו מלך מן הכהנים, וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנים, עד החורבן השני.

הרמב"ם מתאר את הנס של ניצחון המכבים: מלכי יוון הצרו לעם ישראל, הן במישור הרוחני והן במישור הגשמי. הקב"ה הושיע את עם ישראל על ידי החשמונאים. בסיום התיאור מדגיש הרמב"ם את חזרת המלכות לישראל.

1. הלכות מגילה וחנוכה ג, א.

מלכי ישראל בתקופת החשמונאים

הרמב"ם נותן חשיבות רבה לחזרת המלכות לישראל. אם נסתכל, נראה כי המלכים ששלטו באותה עת לא היו מיוחסים או צדיקים, בלשון המעטה, ובכל זאת רואה הרמב"ם ערך בחזרת המלכות לישראל. נפרט את המלכים שאליהם אנו מתכוונים: ינאי אלכסנדר - הרג חכמים², יוחנן וגם אריסטובלוס - היו צדוקים³, הורדוס - היה עבד⁴.

לכאורה דברי הרמב"ם אינם מובנים. כיצד כותב הרמב"ם ומדגיש ש"חזרה מלכות לישראל", בעוד שהמלכות הייתה של מלכים רשעים?!

נראה שבדברים אלו מלמדנו הרמב"ם יסוד חשוב. אפילו אם מלכי ישראל אינם הולכים בדרך התורה - עדיין יש ערך עצום במדינה ישראלית.

מלכות מבית דוד

אמנם נראה שהרמב"ם סובר שיש ערך במלכות גם אם היא של מלכים שאינם הולכים בדרך ה', אך לכאורה יש בכך סתירה לכתוב בהלכות מלכים⁵:

"נביא שהעמיד מלך משאר שבטי ישראל, והיה אותו המלך הולך בדרכי התורה והמצוה ונלחם מלחמות ה' - הרי זה מלך, וכל מצוות המלכות נוהגות בו..."

כדי שינהגו אנשי העם את דיני המלך באדם הנבחר - יש צורך שהוא ילך בדרך התורה. משמע מדברים אלו שמלך שאינו הולך בדרך התורה - אינו חשוב מלך!

אפשר לתרץ⁶ שכוונת הרמב"ם בהלכות מלכים היא לומר שהדינים המיוחדים הנוהגים במלך קיימים רק במלך שהולך על פי התורה. למשל, ירושת המלוכה והדין של כבוד מלכות הם רק במלך שהולך בדרכי ה'. אך "מלכות" ישראלית קיימת ברגע שהשליט הוא יהודי, בלי קשר לרמת צדקותו.⁷

המלכות השלמה

אמנם בזמן החשמונאים חזרה מלכות לישראל ויש בכך ערך עצום, אך עדיין אין זו מלכות שלמה כפי שאנו מצפים לה. הרמב"ם כותב⁸:

המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה הראשונה, ובונה המקדש ומקבץ נדחי ישראל, וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם...

2. קידושין סו, א.

3. ברכות כט, א וגם סוטה מט, ב.

4. בבא בתרא ג, ב.

5. הלכות מלכים א, ח.

6. "זית רענן", הרב אורי שרקי, עמוד צא בהערה. עיין עוד בספר "מלכות בית דוד" סימן ו, שאין מצוות "כבוד המלך" במלך שאינו הולך בדרך התורה. מהמשך ההלכה נראה שכוונת הרמב"ם שירושת המלוכה היא רק במלך ההולך בדרך ה'.

7. בספר "זית רענן" מובאת לכך ראייה מדברי ב"בא בן בוטא, בבבא בתרא ג:.

8. הלכות מלכים יא, א.

בדברי הרמב"ם הללו רואים שהמלכות שאנו מצפים לה היא המלכות השלמה של מלכי דוד. למה מתכוון הרמב"ם בביטוי "ליושנה"? נראה⁹ שכוונתו לומר שמלך המשיח יקים מלוכה ההולכת בדרך התורה, כפי שהיה בזמן דוד ושלמה.

אם כן, לריבונות ישראלית בארץ ישראל יש ערך עצום ונשגב. אולם, כל עוד נבחר הציבור אינו הולך בדרך ה' - אין השליט קרוי "מלך" ביחס לדיני התורה, וגם אין המלוכה שלמה, כפי שהייתה בימי השיא של מלכות ישראל בעבר, וכפי שתהיה בעתיד בזמן המשיח.

שמחת חנוכה

לסיום נביא נקודה מעניינת המבליטה שוב את החשיבות שהרמב"ם ראה בריבונות ישראלית בארץ ישראל. בהמשך לפתיחה שהובאה לעיל, מביא הרמב"ם את נס פך השמן, ולאחר מכן הוא מסיים ומציין את קביעת חג החנוכה¹⁰:

"וכשגברו ישראל על אויביהם ואבדום בחמשה ועשרים בחדש כסלו היה ונכנסו להיכל ולא מצאו שמן טהור במקדש אלא פך אחד ולא היה בו להדליק אלא יום אחד בלבד והדליקו ממנו נרות המערכה שמונה ימים עד שכתשו זיתים והוציאו שמן טהור.

ומפני זה התקינו חכמים שבאותו הדור שיהיו שמונת הימים האלו שתחלתן מליל חמשה ועשרים בכסלו ימי שמחה והלל..."

מפרשי הרמב"ם¹¹ מסבירים שקביעת החנוכה הייתה גם על נס הניצחון וגם על נס פך השמן. לכך מתכוון הרמב"ם במה שכתב "ומפני זה" - לאחר שני הניסים הללו.

לעומת זאת, בדברי הלבוש¹² משמע שעיקר סיבת קביעת החנוכה הוא על נס פך השמן. הלבוש **משמיט** את כל הסיום של ההלכה הראשונה ("**וגברו בני חשמונאי...**") - הרואה חשיבות בעצם הניצחון - ומיד עובר להלכה הבאה, המתארת את נס פך השמן ("**וכשגברו...**").

אולי מחלוקת זו משפיעה גם על השאלה המעשית, האם סעודת חנוכה היא סעודת מצווה או לא. לפי פשט דברי הטור ושו"ע¹³ לא מדובר על סעודת מצווה. הלבוש מסביר את דבריהם, בהתאם לשיטתו, בכך שניצלנו מגזירה רוחנית שלא לקיים תורה ומצוות, ולכן השמחה היא

9. "חקרי הלכות", הילביץ, חלק ב עמוד ז.

10. הלכות מגילה וחנוכה, ג, ב-ג.

11. כך כתב ה"דברי ירמיהו", עיין שם באריכות דבריו. אפשרות אחרת להבין את דברי הרמב"ם היא שקביעת ימי הלל ושמחה הם מפני הניצחון, והדלקת החנוכייה נתקנה מפני נס פך השמן, וכך שיטת הר"י מלוניל (שבת כא, ב). לפי המהר"ל מפראג ("נר מצוה") עיקר טעם קביעת החג הוא הניצחון במלחמה, ונראה שזו שיטת ה'אור שמח' בדעת הרמב"ם. ועיין ב"מורשה" (שיחות למועדים מאת הרה"ג אברהם אלקנה שפירא) עמ' קיב והלאה, שהאריך בכך שהנס של פך השמן מוכיח על השגחת ה' בניצחון המלחמה ובכלל.

12. אורח חיים, סימן תרע.

13. אורח חיים, סימן תרע.

רוחנית, ולא בסעודה. לעומת זאת, הרמב"ם כותב שאלו "ימי שמחה". חשובי פרשני הרמב"ם¹⁴ הסיקו מכך שיש בסעודות חנוכה עניין של סעודת מצווה, שאין שמחה אלא בבשר ויין. נראה שהרמב"ם הולך בזה לשיטתו. לפי הרמב"ם השמחה בחנוכה היא גם על הניצחון הגשמי, ולכן השמחה היא גשמית. שהרי לפי הרמב"ם ישנה שמחה מיוחדת בחנוכה, הנובעת מחשיבות הכיבוש והשלטון הישראלי.

יהי רצון שנזכה לגאולה שלמה וחזרת מלכות בית דוד ליושנה במהרה.

מהדרין מן המהדרין יחד עם כלל ישראל

הרב דודי גרינפלד

במסכת שבת¹ מובאים שלושה אופנים לקיום מצוות הדלקת נרות חנוכה:

”תנו רבנן: מצות חנוכה נר איש וביתו. והמהדרין - נר לכל אחד ואחד. והמהדרין מן המהדרין, בית שמאי אומרים: יום ראשון מדליק שמנה, מכאן ואילך פוחת והולך; ובית הלל אומרים: יום ראשון מדליק אחת, מכאן ואילך מוסיף והולך“.

באופן לא רגיל, עם ישראל כולו קיבל על עצמו להשתדל לקיים את המצווה באופן של מהדרין מן המהדרין, ובעקבות כך השולחן ערוך² לא הביא כלל את האפשרויות האחרות לקיום המצווה. תופעה יחידה זו, שבה גם הפשוטים ביותר מקיימים את המצווה כאנשי המעלה הגדולים, נובעת מתוך האהבה הגדולה שרוחש עם ישראל לחג החנוכה. וכך כותב הרמב"ם³: "מצות נר חנוכה מצוה חביבה היא עד מאד“.

ננסה להתחקות אחר תפיסתו של הרמב"ם בנוגע לאפשרויות קיום המצווה - בדרך המהודרת ובדרך שהיא לפי עיקר הדין.

הרמב"ם⁴ פוסק את סוגיית הגמרא הנ"ל שבמסכת שבת בזו הלשון:

”כמה נרות הוא מדליק בחנוכה? מצותה שיהיה כל בית ובית מדליק נר אחד, בין שהיו אנשי הבית מרובין בין שלא היה בו אלא אדם אחד.“

והמהדר את המצוה מדליק נרות כמנין אנשי הבית, נר לכל אחד ואחד, בין אנשים בין נשים.

1. דף כא, ב.
2. שולחן ערוך אורח חיים, סימן תרעא, סעיף ב.
3. הלכות חנוכה ד, יב.
4. שם, א.

והמהדר יתר על זה ועושה מצוה מן המובחר, מדליק נר לכל אחד ואחד בלילה הראשון, ומוסיף והולך בכל לילה ולילה נר אחד.

בהלכה שלאחר מכן⁵ מבהיר הרמב"ם את כוונתו:

"כיצד? הרי שהיו אנשי הבית עשרה. בלילה הראשון מדליק עשרה נרות, ובליל שני עשרים, ובליל שלישי שלשים, עד שנמצא מדליק בליל שמיני שמונים נרות."

הרמב"ם מפרש את מנהג המהדרין מן המהדרין באופן שונה מהמוכר לנו. כיום אנו מכירים שני מנהגים בהדלקת נרות חנוכה:

מנהג האשכנזים - כל אחד מבני הבית מדליק חנוכייה בפני עצמו. ביום הראשון נר אחד, ומכאן ואילך מוסיף והולך.

מנהג הספרדים - רק בעל הבית מדליק חנוכייה בדרך זו. את מנהג הספרדים הביא הרמב"ם⁶ בהמשך ההלכות.

לפי הרמב"ם צריך בעל הבית להדליק חנוכיות כמניין בני הבית. כלומר, מדליקים חנוכייה כנגד כל אחד מבני הבית - בדומה לאשכנזים, ובדומה לספרדים - רק בעל הבית מדליק.

לכאורה פירושו של הרמב"ם תמוה, שכן אם מדליקים כנגד כל בני הבית, מדוע שידליק בעל הבית בעבורם, ולא ידליקו הם בעצמם?

הרב יצחק זאב הלוי סולובייצ'יק⁷, הרב מבריסק, הסביר לפי דרכו של סבו, בעל בית הלוי⁸, שבדברי הרמב"ם טמון עיקרון יסודי בהבנת היחס שבין ההידור לבין עיקר המצווה:

הידור המצווה, כשמו, הוא יפוי המצווה - עשיית המצווה באופן היפה ביותר והמושלם ביותר שהיא יכולה להיעשות, ולא דבר נפרד הנוסף על קיום המצווה. משום כך, כאשר כבר נגמר קיום המצווה - אין כל אפשרות להוסיף עליה וליפות אותה. מטעם זה לא קיבל הרמב"ם את האפשרות שכל אחד מבני הבית ידליק חנוכייה, כמנהג המקובל אצל האשכנזים. שכן בחנוכייה של בעל הבית נגמרה המצווה מעיקר הדין, והדלקתם של נרות נוספים אינה אלא הידור, ואי אפשר להדר אחר שכבר נסתיימה המצווה. לכן למנהג המהדרין מן המהדרין לדעת הרמב"ם יש לבעל הבית להדליק בעצמו את כל הנרות בעבור בני הבית, וכך יוצא שנרות ההידור הם המשך מעשה ההדלקה שעשה הוא בעצמו לפי עיקר הדין.

נראה שבהגדרה הלכתית זו גנוזה תפיסה עמוקה במהות החיוב של כל ישראל במצוות התורה. התורה מצווה את כל ישראל בשווה - אין תורה של צדיקים ותורה של אנשים פשוטים. תרי"ג המצוות שמקיים היהודי הפשוט שבפשוטים הן אותן המצוות שמקיים הגדול שבישראל. ההבדל שביניהם אינו אלא באיכות הקיום של המצווה. לכן הידור מצווה לא יעמוד בפני עצמו לעולם, אלא תמיד יהיה מחובר למצווה עצמה. ההידור תמיד יהיה רק בחיוב הבסיסי של המצווה, שאותו מקיימים כל ישראל בשווה - ואותו אפשר ליפות, כל אחד לפי מדרגתו.

5. שם, ב.

6. שם, ג.

7. חידושי מרן רי"ז הלוי על הרמב"ם, הלכות חנוכה.

8. שו"ת בית הלוי ב, מז, א.

עיקרון יסודי זה התבאר בהרחבה גם בדברי רבי מאיר שמחה הכהן, האור שמח, בפירושו לרמב"ם:

"ונראה לי לבאר, דבאמת כל המצוות המה שווים לפחות שבפחותים ולמשה רבנו עליו השלום, ד'תורה אחת יהיה לכם' כתיב, וחיוב המצוה גבול יש לה, כמו נטילת אתרוג בניענוע בעלמא יצא, רק המדקדקים נושאים אותו כל היום וכיוצא בזה".

מדברי הרמב"ם בהלכות תשובה⁹ מתבארת קומה נוספת, על גבי מה שהתבאר:

"הפורש מדרכי ציבור, אף על פי שלא עבר עבירות, אלא נבדל מעדת ישראל ואינו עושה מצוות בכללן ולא נכנס בצרתן ולא מתענה בתעניתן, אלא הולך בדרכו כאחד מגויי הארץ וכאילו אינו מהן - אין לו חלק לעולם הבא".

הרמב"ם מתאר מציאות של אדם העשוי להיות צדיק מופלג, שלא עבר עבירה מימיו, ואולי אף מקיים את כל המצוות בהידור רב ובשלמות. ואולם בכל זאת אין לו חלק לעולם הבא, משום שהוא איננו מחובר לעם ישראל.

מדברי הרמב"ם עולה שקיום המצוות צריך להיעשות תמיד מתוך שייכות וקשר לעם ישראל, כחלק מהציבור שקיבל את התורה. זאת כפי שאומרים בנוסח "לשם ייחוד" לפני קיום מצוות: "בשם כל ישראל"¹⁰. הידור המצווה הגדול והנעלה ביותר מקבל את ערכו וחשיבותו דווקא בהיותו מחובר לעבודתו של הכלל כולו. לכן אין להפריד בין ההידור, הנעשה מתוך צדקות אישית, לבין המצווה עצמה, המשותפת לכל ישראל.

9. הלכות תלמוד תורה א, ב.

10. ג, יא.

11. עיין בתחילת ההקדמה לשב שמעתתא.

ניצוצות הרמב"ם בפיוט 'מעוז צור'

הרב יהושע וייסינגר

הפיוט "מעוז צור" הינו פיוט קדום, שהתקבל בכל קהילות ישראל. עובדה זו מעידה על מקורו הקדום מחד ועל חשיבותו הרעיונית מאידך - והם אלו שזיכו אותנו להתקבל ברחבי בית ישראל. נעיין בפיוט המפורסם, וננסה לבאר את חלקו לפי יסודות שונים משיטתו ההלכתית והמחשבתית של הרמב"ם.

פְּרוֹת קוֹמַת פְּרוֹשׁ, בְּקֶשׁ אֲגָגִי בֶן הַמְּדַתָּא.
וְנִהְיֶתָה לוֹ לְמוֹקֵשׁ, וְגֵאוֹתוֹ נִשְׁפָּתָה.
רֵאשׁ יְמִינִי נִשְׁאֵת, וְאוֹיֵב שְׂמוֹ מְחִיתָ.
רֵב בְּנִי וְקִנְיָנִי עַל הַעֵץ תְּלִיתָ.

יְנָנִים נִקְבְּצוּ עָלַי, אֲזִי בִימֵי חֲשֻׁמְנָיִם.
וּפְרָצוּ חוֹמוֹת מַגְדְּלִי, וְטִמְאוּ כָל הַשְּׂמֹנָיִם.
וּמְנוֹתַר קִנְיָנִים, נַעֲשֶׂה גֵס לְשׁוֹשְׁנִים.
בְּנֵי בֵינָה, יְמֵי שְׂמוֹנָה, קָבְעוּ בְּשִׁיר
וְרִנָּנִים.

חֲשׂוֹף זְרוּעַ קִדְשָׁה, וְקֹרֵב קוֹץ הַיְשׁוּעָה.
נִקֵּם נִקְמַת עֲבֹדְיָה, מֵאִמָּה הֲרֵשָׁעָה.
כִּי אֲרָכָה לָנוּ הַשְּׁעָה, וְאִין קוֹץ לִימֵי הֲרָעָה.
דְּחָה אֲדָמוֹן, בְּצַל צְלָמוֹן, הֵקֵם לָנוּ
רוֹעִים שְׂבָעָה.

מַעוֹז צוֹר יְשׁוּעָתִי, לָהּ נֶאֱחָה לְשַׁבָּח.
תִּפְנוֹן בֵּית תְּפִילָתִי, וְשֵׁם תְּנוּדָה נִזְבַּח.
לְעַת תִּכְיוּ מִטְּבַח, מְצַר הַמְּנַבָּח.
אֲזִ אֲגַמּוֹר בְּשִׁיר מְזֻמּוֹר, חֲנוּפַת
הַמְּזַבָּח.

רְעוֹת שְׂבָעָה נִפְשֵׁי, בְּיָגוֹן פְּחִי פְלָה.
חַיֵּי מְרֹרו, בְּשַׁעְבוֹד מְלָכוֹת עֲגָלָה.
וּבְיָדוֹ הַגְּדוּלָה, הוֹצִיא אֶת הַסְּגָלָה.
חֵיל פְּרָעָה, וְכָל זָרְעוֹ, יָרְדוּ פְּאָבוֹן בְּמִצוּלָה.

דְּבִיר קִדְשׁוֹ הִבִּיאֵנִי, וְגַם שֵׁם לֹא שִׁקְטִיתִי.
וּבָא נוֹגֵשׁ וְהִגְלִנִי, כִּי זָרִים עֲבַדְתִּי.
וְיִין רַעַל מִסְכֵּתִי, כְּמַעַט שְׂעֵבֶרְתִּי.
קוֹץ בְּבָל, זָרְבָּבֵל, לְקוֹץ שְׂבָעִים
נוֹשְׁעָתִי.

לך נאה לשבח - הדלקת הנרות כהלל

איך בא השבח לה' לידי ביטוי בימי החנוכה? האם הוא מתבטא רק באמירת הלל? מהרמב"ם בהלכות חנוכה נראה שיש לחלק בין שני מזמרים - פרסום הנס לרבים והודאה והלל:

"צריך האדם להזהר בה (בהדלקת נרות החנוכה) כדי להודיע הנס ולהוסיף בשבח הא-ל והודיה לו על הניסים שעשה לנו".

יש חובה להודות על הנס וההצלה, ויש חובה לפרסם את הנס לרבים. אמנם הרמב"ם כאן אינו כותב כיצד דברים אלו באים לידי ביטוי בפועל בביתנו, אך במקום אחר² כותב במדויק:

"ומפני זה התקינו חכמים שבאותו הדור שיהיו שמונה ימים אלו... ימי שמחה והלל ומדליקים בהם נרות".

הרמב"ם מחדש שהדלקת הנרות, מלבד ממד פרסום הנס שבה, מבטאת את השמחה ואת ההלל. וכך גם כתב הרי"א³: "ועשאו שמונה ימים וגומרים בהן את ההלל ומודים על נס בהדלקת נרות".

רעיון זה משתקף גם מהמשך הפיוט, במשפט "קבעו שיר ורננים". יש שיר ויש רינה - שיר הוא כלפי הקב"ה, ורינה היא סיפור נסיו לאחרים. הגר"ז⁴ ביאר שזוהי משמעות הפסוק בתהלים⁵: "יודו לה' חסדו, ונפלאותיו לבני אדם" - ישנם השבח וההודיה, וישנו סיפור מעשי הקב"ה לאחרים.

לך נאה לשבח, תיכון בית תפילתי ושם תודה נזבח

אמירת שבח בעת הקרבת קורבן תודה אינו דבר פשוט בראשונים, אף שהפייטן כאן שזר את הדברים יחדיו, כלומר, בעת שתודה נזבח - אז נאה לשבח. וננסה לעיין בדבריו המרוממים והמיוחדים של הרמב"ם. מבאר הרמב"ם⁶ וכותב:

"היה הקרבן שלמים, סומך בכל מקום שירצה מן העזרה... ויראה לי שאינו מתוודה על השלמים אבל אומר דברי שבח".

משמע מדבריו שבזמן הקרבת קורבן שלמים אומרים עליו דברי שבח. על פניו אפשר להקיש זאת גם לקורבן תודה, וכך נראה מרש"י בתהלים, שכותב שאומרים את פרק 'מזמור לתודה' בזמן הקרבת התודה⁷: "להודיה לאומרו על זבחי תודה".

אמנם דבר זה כלל לא ברור. במקום אחר⁸ כותב הרמב"ם שאין אומרים שירה אלא על קורבנות

1. ד, יב.

2. שם ג, ג.

3. שבת כא, א.

4. חידושי מרן רי"ז הלוי, הלכות חנוכה ג, ז.

5. תהלים קז, א.

6. הל' הקורבנות ג, ט.

7. תהלים ק, א.

8. הלכות כלי מקדש ג, ב.

שנכללים ב'חובת ציבור', ולא על קורבנות שלמים ותודה:

"ומתי אומרים השירה, על כל עולות הציבור החובה... אבל עולות נדבה שמקריבין הציבור... וכן הנסכים הבאין לפני עצמן אין אומרים עליהן שירה".

מבואר שאומרים שירה רק בקורבן שהוא חובת הציבור. הגמרא במסכת ערכין⁹ (שהיא גם המקור לדברי הרמב"ם הללו) אומרת שקורבן חובה הוא כזה שקבוע לו זמן¹⁰. ממילא בקורבן תודה אין לומר שירה.

על קושי זה עומדים אחרונים שונים, ונאמרו כיוונים שונים כדי ליישבו¹¹. החיי אדם¹² מבאר שישנו הבדל בין שבח לבין שירה. על פי הבחנתו, שירה לא אומרים על קורבן יחיד או על קורבן נדבה, אבל שבח אומרים עליהם. הוא מדייק את זאת מלשון הרמב"ם לעיל¹³, שבהקרבנות חטאת אדם סומך ומתוודה, ואילו בהקרבנות שלמים ותודה אדם אומר שבח במקום וידוי. אמירת שבח ולא שירה דייקא.

וממילא זה הדיוק בלשון הפייטן אצלנו. 'לך נאה לשבח' - בעת הקרבנות קרבן תודה יש לשבח, אך לא לומר שירה. קורבן תודה אינו קורבן חובה אלא קורבן נדבה - אנו שמחים ומתנדבים להקריב אותו. ההתנדבות והשמחה מובילות לשבח שמתפרץ מלבבות הומים לקודש, אך אינו נכנס להגדרה היבשה של שירה פורמלית, שנאמרת בפי הכהנים בבית המקדש.

לעת תכין מטבח, מצר מנבח

חז"ל¹⁴ קבעו סדר לשלוש המצוות הראשונות שנצטוו ישראל בכניסתם לארץ: המלכת מלך, הכרתת זרעו של עמלק ובניית בית המקדש. ואולם בראשונים לא ברור האם כך יהיה סדרם של דברים גם לעתיד לבוא¹⁵. שיטת הרמב"ם¹⁶ היא שהסדר הזה יהיה גם לעתיד לבוא - בתחילה מליכו ישראל מלך, אחר כך הוא ימחה את עמלק, ואז הוא יבנה את בית המקדש¹⁷.

דבר זה מתבטא גם בפיוט שלפנינו: "לעת תכין מטבח" - לאחר ההכתרה, כשיכתיר ה' את מלך ישראל לעתיד לבוא, יהיה טבח ב"צר המנבח" - כינוי לעמלק שהומשל לכלב נובח¹⁸. זאת כיוון שהוא אינו מסתפק בעוינותו לישראל, אלא מוסיף דברי בלע כנגד אמונתם. דברי בלע אלו, הנאמרים בעזות פנים, מכונים בשם "נביחה". ורק לאחר מכן יבנה בית המקדש.

9. ערכין יא, א.

10. ראה עוד מנ"ח מצווה קכ, ב.

11. עוד תירוצים ראיתי בחת"ס או"ח סימן נא ד"ה אמנם. גליוני הש"ס ר"ה ל, ב.

12. סוף סימן קנה, מא.

13. הל' הקורבנות ג, ט.

14. סנהדרין כ, ב.

15. ראה במהרש"א, חידושי אגדות, מגילה יז. עיין בתורה שלמה לרמ"מ כשר, פרשת בלק, פרק כד, עמ' 140-147. התוספות יו"ט, בפירושו למשנה במעשר שני ה, ב נוקט שבניין המקדש קודם למלכות בית דוד. ראה עוד, הרב חיים ישראל שטיינר, "בנין המקדש וביאת המשיח", תחומין, טז, עמ' 457-449.

16. הלכות מלכים יא, ד.

17. ראה עוד בהגהות מימוניות, הלכות מלכים ה, ה.

18. בילקוט שמעוני על הפסוק בתהילים כב, ז, "כי סבבוני כלבים עדת מרעים". הילקוט דרש זאת על בניו של המן.

על פי זה נבאר את המשפט בפיוט: "תיכון בית תפילת... לעת תכין מטבח מצר המנבח". כלומר, בית המקדש ייבנה רק לאחר המלכת המלך שישמיד את זרע עמלק (צר המנבח). אם-כן, הסדר בפיוט הוא כפי שיטת הרמב"ם.

אז אגמור בשיר מזמור, חנוכת המזבח

"חנוכת המזבח" היא חנוכת בית המקדש כולו, המבטאת את הכשרתו לעבודה ואת הקרבת הקורבנות על מזבחו. חנוכת המזבח שימשה סמל בימי חנוכת המשכן, ונראה שחג החנוכה נקרא על שם חנוכת המזבח, שנעשתה בזמן ההצלה ממלכות יוון.

במסכת שבועות¹⁹ כתוב שבחנוכת בית ראשון ובחנוכת בית שני הוצרכו לומר מזמורי תהלים שונים: "ישוב בסתר עליון" ו"שיר מזמור לדוד, ה' מה רבו צרי" וכו'. הרמב"ם²⁰ מתאר בהלכותיו את הטקס שייעשה לעתיד לבוא בהרחבת השטח הקדוש של העיר ירושלים ושל העזרות. הוא מציין שם שאומרים רק את "מזמור שיר חנוכת הבית לדוד, ארומך ה' כי דליתני²¹". ומקשה הכסף משנה: מדוע לא אומרים אף את המזמורים האחרים? ומבאר, שהמזמורים הנוספים נאמרים רק כשיש אויבים המציעים את ישראל בזמן בניין הבית. ואולם בבניין בית שלישי - חנוכת המקדש וההוספות על העיר והעזרות יהיו רק אחרי השמדת האויבים כשיטת הרמב"ם לעיל, וממילא אין צורך לאומרם. וזהו "אז אגמור [רק] בשיר מזמור חנוכת המזבח (הבית)" - זה יהיה בחנוכת בית המקדש, אחרי השמדת המרעים.

אם כן זהו הביאור בפזמון: "לעת תכין מטבח מצר המנבח" - לאחר הכרת עמלק וכו' כבר לא יהיו צרים הנלחמים בנו. ועל כן, "אז אגמור בשיר מזמור חנוכת המזבח" - יהיה די לומר רק את מזמור שיר חנוכת הבית, כחידושו של הרמב"ם.

רעות שבעה נפשי

אחת השאלות שמתעוררות בעת קריאת הפיוט, היא מדוע מזכירים בחנוכה עוד ניסים ונפלאות, אשר נעשו לאבותינו בזמנים אחרים. איך הם קשורים לימי החנוכה? ננסה לענות על פי שיטתו של הרמב"ם ביחס לשבח ולהודיה על מעשי ניסים.

ידועים דברי הרמב"ם²²:

"הרואה מקום שנעשה בו ניסים לישראל כגון ים סוף ומעברות הירדן מברך ברוך אתה ה'... שעשה ניסים לאבותינו במקום הזה, וכן כל מקום שנעשה בו נס לרבים".

דברים אלו נפסקו בשולחן ערוך²³, ומקורם מהגמרא במסכת ברכות²⁴. בעיון בגמרא, בראשונים

19. שבועות טו, א.

20. הלכות בית הבחירה ו, יב.

21. תהלים ל, א.

22. הלכות ברכות י, ט.

23. או"ח ריח, א.

24. ברכות נד, א.

ובשולחן ערוך שבעקבותיהם, אנו מוצאים הלכות נוספות שמשום-מה לא הובאו ברמב"ם, ויש לבאר מדוע. לדוגמה, הגמרא מספרת על מר בריה דרבינא שנעשו לו ניסים שונים במקומות שונים, וכשהגיע למקום מסוים בירך על הנס שנעשה באותו אתר, וכלל באותה ברכה את יתר הניסים שנעשו לו במקומות אחרים. למד מכאן הרא"ש²⁵ שיש חיוב להזכיר את יתר הניסים שנעשו לו בעת ברכה זו, גם אם נעשו במקומות שונים. דבר זה הובא להלכה בשולחן ערוך²⁶:

"מי שנעשו לו הרבה ניסים, בהגיעו לאחד מכל המקומות שנעשה לו נס, צריך להזכיר כל שאר המקומות, ויכלול כולם בברכה אחת."

שואלים האחרונים: מדוע דין פשוט זה לא הובא גם ברמב"ם? מה הביא את הרמב"ם להשמיט הלכה זו? יתרה מזאת, בהלכה הבאה בשולחן ערוך²⁷ מובא שבמפגש עם אדם שנעשה לו נס (בטווח של שלושים יום, או אם מדובר ברבו או באביו), יש לברך על מציאות הנס. וגם כאן יש לתמוה מדוע השמיט הרמב"ם דין זה.

אם נחבר את הדברים יחד, נבין שראיית נר חנוכה נחשבת כראיית מקום הנס. שהרי תיקנו את "ברכת הרואה" למי שרואה נר חנוכה ממרחק, ויסודה בברכת ראיית מקום הנס. וממילא מתבאר מכאן שבעת הזכרת שירות ותשבחות על נס חנוכה, יש להזכיר את יתר הניסים שנעשה לנו ולכלול אותם יחד, כפי שראינו בשיטת הרא"ש.

אולם הרמב"ם, כאמור, לא פסק שצריך להזכיר את כל הניסים שנעשו במקומות אחרים. הכסף משנה²⁸ מסביר שלדעת הרמב"ם הזכרת יתר הניסים אינה חובה, אלא נעשתה על ידי מר בריה דרבינא רק לפנים משורת הדין. ונראה לבאר שהסיבה לכך היא משום שאי אפשר לחייב את האדם לשבח על דברים שלא רואה וחווה באותו הרגע, כיוון שאדם חייב לשבח מתוך רגשי התעלות ושמחה. ולכן אנו יכולים להבין מדוע בחנוכה, בברכת שעשה ניסים, איננו מוסיפים את יתר הניסים. אך בפיוט זה, שנאמר בשיר ובהתרוממות הרוח, יש מקום להזכיר את הניסים מתוך "חביבותא דניסא, ולא מדינא"²⁹.

רוב בניו וקנייניו על העץ תלית

על פניו מדובר פה בתליית המן וצאצאיו על העץ שהכין למרדכי. ומתעוררת שאלה בכוונת המשורר: האם באמת תלו גם את רכושו של המן על העץ? בפסוקים איננו מוצאים לכך זכר וראיה. ייתכן שאפשר להסביר זאת על-פי דברי הרמב"ם בהלכות עבדים³⁰:

"אחד הקונה עבד כנעני מישראל או מגר תושב או מן הגוי שהוא כבוש תחת ידינו או אחד משאר האומות יש לו למכור את עצמו לישראל לעבד והרי הוא עבד כנעני לכל דבר, וכן מוכר בניו ובנותיו, שנאמר: 'מהם תקנו וממשפחותם אשר עמכם אשר הולידו בארצכם'. וכל אחד מאלו הרי הוא עבד כנעני לכל דבר."

25. ברכות פרק ט, סימן א.

26. או"ח ריח, ה.

27. שם הלכה ו.

28. הלכות ברכות שם.

29. שער הציון או"ח ריח, יב, וראה עוד בשיטה מקובצת ברכות נד, א ד"ה ברוך שעשה.

30. פרק ט, הלכה ב.

מבואר מכאן שבניו ובנותיו של העכו"ם הם קנייניו וממונו, וביכולתו למכור אותם לעבדות - שהרי הם קניינים לו בקניין הגוף. אך כתבו האחרונים³¹ שזה רק בבניו ובנותיו הקטנים, אבל בניו הגדולים אינם ממונו.

וממילא לפי זה, הפיוט ברור הפלא ופלא: רוב בניו וקנייניו הם בניו הגדולים והקטנים. כלומר 'רוב בניו' הם הבנים הגדולים³², וכבר כתבו עליהם במדרש רבה³³ שהם היו שרים בממשלת אחשוורוש, והם אלו שכתבו את כתב השטנה על יהודה וירושלים, כפי שמובא בסדר עולם³⁴. והרגו אותם מחמת עצמם ולא דווקא מפני שהיו בניו של המן.

ואילו 'קנייניו' הם בניו הקטנים, שגם אותם תלו - מפני שהם קנייניו של המן. וזה ביאור הפיוט, 'רוב בניו וקנייניו על העץ תלית', הן בניו הגדולים, והן בניו הקטנים - נתלו על העץ.

ופרצו חומות מגדלי, וטמאו כל השמנים

נראה שמדובר כאן בחומות ובמגדלים של בית המקדש, כפי שכתב הרמב"ם³⁵: 'ופרצו בו פרצות'. ואולם יש מקום לבחון: מה עניין פרצות החומות לנס פך השמן, שהוא מרכז העניין בחנוכה? נראה ששורש העניין טמון בהבנה היסודית שהיוונים ניסו לטמא את הקודש, לפגוע בתוכן הטהור של המקדש, וממילא טומאת השמן והמקדש זה עניין אחד. וכך הרמב"ם³⁶ כתב: "נכנסו להיכל ופרצו בו פרצות וטמאו הטהרות", נכנסו ופרצו על מנת לטמא את הטהרות של עם ישראל.

וברובד עמוק עוד יותר אומר רבי יוחנן בפסחים³⁷: "אני חומה - זו תורה, ושדי כמגדלות - הם החכמים", ורבא אומר: "חומה - זה כנסת ישראל, ומגדלות - אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות". אם כן, הפרצות בחומה נועדו לפגוע בלומדי התורה ובתורה עצמה, וכך אנו אומרים בתפילת על הנסים: "להשכיחם תורתך". וכך כתוב ברמב"ם בהלכות חנוכה³⁸: "ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצוות".

פיוט נפלא זה ארוך, ואפשר לעיין ולמצוא בו יסודות רבים ששורשם ברמב"ם וביתר הראשונים, אך קצרה כאן היריעה מלהכיל.

מחבר הפיוט ייחד בית אחד לכל גלות, אך המנהג לשורר אותו רק בחנוכה ולא בפסח ופורים. ייתכן שזאת כיוון שחג החנוכה קושר את כל הנסים בזכות סמליותו הרבה. אור דל המצליח לעבור את מחסום שבעת הימים ומגיע עד היום השמיני - כשם שישראל מתגברים על מחסומי הטבע וברואיו.

31. מנחת חינוך מצווה שמז, א ד"ה שנעבוד. ראה עוד במשך חכמה, פרשת בא, שמות יב, מד; זכר יצחק סימן ב.

32. ראה אבן עזרא, אסתר ה, יא, על הפסוק "ויספר להם המן את כבוד עושרו ורוב בניו".

33. אסתר רבה ז, ה.

34. מובא ברש"י, אסתר ט, י.

35. הלכות חנוכה א, א.

36. שם ג, א.

37. פסחים פז, א.

38. ג, א.

הדלקת המנורה

הרב מאיר שרעבי

הדלקת נרות החנוכה נתקנה כזכר לנס פח השמן, שהתרחש לחשמונאים בהדלקת המנורה במקדש. במאמר זה נעסוק במצוות הדלקת המנורה במקדש, לפי דברי הרמב"ם וכן ראשונים נוספים.

בפרשת תצוה אנו נפגשים עם מצוות הדלקת המנורה:

וְאַתָּה תִּצְוֶנָה אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּקְחוּ אֵלֶיהָ שֶׁמֶן זַיִת זָךְ כֶּתִית לַמָּאֹר לְהַעֲלֵת נֵר תָּמִיד: בְּאֵהָל מוֹעֵד מְחוּץ לַפְּרֹכֶת אֲשֶׁר עַל־הַעֲדַת יִעָרֵךְ אֹתוֹ אֶהְרֹן וּבְנָיו מֵעֶרֶב עַד־בִּקְרֹ לַבְּנֵי ה' חֲקֵת עוֹלָם לְדֹרֹתָם מֵאֵת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל:¹

ישנן הלכות רבות שבהן אפשר לעסוק סביב בניית המנורה, צורתה ועבודתה. ננסה להתמקד במספר נקודות על פי דברי הרמב"ם.

כמה פעמים ביום היו מדליקים את המנורה?

בתורה נאמר שעורכים את המנורה "מערב עד בוקר". לכאורה אפשר להבין בפשטות שעריכת המנורה נעשתה רק בערב, והנרות היו דולקים עד הבוקר, ואכן כך כתב הרשב"א.²

אולם הרמב"ם מפרש שהיו מדליקים את המנורה פעמיים בכל יום:³

"דישון המנורה והטבת הנרות בבוקר ובין הערבים מצות עשה."

1. שמות כז, כ-כא.

2. בשו"ת חלק א סימן שט.

3. הלכות תמידין ומוספין, פרק ג הלכה י.

בהמשך ההלכות⁴ הסביר ש"הדלקת הנרות היא הטבתם", כלומר: הרמב"ם פוסק שצריך להדליק את נרות המנורה פעמיים בכל יום - בבוקר ובערב.

לעומתם, לרמב"ן⁵ יש שיטה ממוצעת. הוא סובר שיש חילוק בין הנר המערבי לשאר הנרות. בנר המערבי יש מצווה שידלק כל הזמן, ועליו נאמר הפסוק בפרשתנו "להעלות נר תמיד", אבל בשאר הנרות אין מצווה שידלקו כל הזמן, וממילא אין צורך להדליקם פעמיים ביממה.

כמה מנורות היו במקדש?

בספר מלכים⁶ כתוב: **"וְאֵת הַמְּנֹרֹת - חֲמֵשׁ מִיָּמִין וְחֲמֵשׁ מִשְּׂמֹאל לְפָנֵי הַדְּבִיר זָהָב סָגוֹר וְהַפָּרָה וְהַנֵּרֹת וְהַמְּלָקָחִים זָהָב"**, כלומר במקדש שבנה שלמה היו עשר מנורות מלבד המנורה שעשה משה רבנו, ולא אחת כמו שהייתה לפני כן במשכן. בגמרא⁷ נחלקו תנאים האם הדליקו במנורות אלו:

עשר מנורות עשה שלמה, ולא היו מדליקין אלא בשל משה, שנאמר: ומנורת הזהב (לשון יחיד) 'ונרותיה לבער בערב'⁸. רבי אלעזר בן שמוע אומר: בכלן היו מדליקין, שנאמר: 'את המנורות ונרותיהם לבערם כמשפט לפני הדביר זהב סגור'⁹.

נשאלת השאלה: כיצד יכול היה שלמה המלך לשנות את מספר המנורות במקדש ולהוסיף על זו שעשה משה רבנו?

השאלה מתעצמת מכך ששלמה המלך שינה עוד דברים רבים, כמובא בספר מלכים א פרק ז - שלמה בנה גם עשרה שולחנות מלבד השולחן שעשה משה, ערך שינויים רבים במידות הבניין, והוסיף שני כרובים חדשים וגדולים, שאותם הציב בתוך קודש הקודשים.

לשאלה זו נדרשו הרדב"ז והחת"ם סופר, והציעו תשובות שונות. הרדב"ז¹⁰ כתב:

"וצריך שתדע שכל מה שעשה שלמה על פי הנבואה עשה כמו שמסר לו דוד אביו 'הכל בכתב מיד ה' עליו השכיל כל מלאכת התבנית'¹¹ כאשר מצינו שעשה מזבחות אחרים ומנורות ושולחנות וכלים אחרים ולא עשה ארון אחר ועשה שני כרובים אחרים גבוהים עשר אמות והיו כנפיהם גבוהים על הארץ ועל הכרובים שעשה משה כמבואר בכתובים."

הרדב"ז מבסס את ההיתר לעריכת השינוי בכלים ובתבנית המקדש על הפסוק 'הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל כל מלאכות התבנית'. פסוק זה בפשוטו מתייחס לתבנית הבית, אך לא לכלים,

4. שם הלכה יב.

5. עיין בספר 'כלי חמדה' לרב מאיר דן פלוצקי, לספר במדבר דף י עמודה ד, שהוכיח זאת בדעת הרמב"ן.

6. א, ז, מט.

7. מנחות צט, א.

8. דברי הימים ב, יג, יא.

9. דברי הימים ב, ד, כ.

10. שו"ת רדב"ז, חלק ו סימן ב אלפים רפט.

11. דברי הימים א, כח, יט.

ולכן ייתכן שהרדב"ז מתכוון שבעצם הכלים החדשים שעשה שלמה אינם כלי קודש שנועדו לעבודת אלוקים, אלא הם כחלק מהפאר של בית המקדש, כדוגמת ריהוט שנועד ליופי אך לא לשימוש. הסבר זה מסתדר יותר עם התנא שסובר שלא היו מדליקים במנורות הנוספות שעשה שלמה, אך גם לפי דעת ר' אלעזר בן שמוע, שסובר שהיו מדליקים בכל המנורות, אפשר להסביר שהדלקת המנורות הנוספות הייתה רק לשם יופי והדר של הבית, אך לא לשם עבודת אלוקים כעין הקרבנות וכעין המנורה העיקרית שעשה משה.

אולם החת"ם סופר¹² מסביר בדרך אחרת:

"יש לתמוה על כמה שינוים בכלים ובבנין (=המקדש) מהמשכן ומזבח של משה רבינו, וגם בנין בית שני שונה מהראשון, ובנין שעתיד בנבואת יחזקאל שונה מכל הנ"ל, אף על גב שהכל בכתב מיד ה' השכיל, על-פי נביא, מכל מקום הרי אין נביא רשאי לחדש דבר אלא לשעה ולא לקיום?

והיה נראה לי דהיינו דכתיב 'ככל אשר אני מראה אותך את תבנית המשכן ואת תבנית כל כליו וכן תעשו', פירש רש"י - לדורות... ולפי עניות דעתי מתייחס לתחילת הפסוק - 'ככל אשר אני מראה אותך' עתה, כן תעשו לדורות על-פי אשר אני מראה, (כלומר -) ככל בנין ובנין אַרְאָה אִיךָ יַעֲשֶׂה זֶה מִשׁוֹנָה מִזֶּה. אם- כן הרי העיד הקדוש ברוך הוא מתחלה שישכיל בכתב מידו לנביאיו ואין כאן דבר שחידשו נביאיו נגד דין תורה."

החת"ם סופר מתבסס על פסוק בפרשת תרומה, ומפרש אותו על-פי רש"י, שכמו שלמשה רבנו הראה הקב"ה בדיוק איך לבנות כל כלי המשכן וכל דבר בבנין המשכן, כך בכל פעם שיבנו בית לה' יראה הקב"ה לנביאיו בדיוק איך לבנות כל כלי, ומהן בדיוק מידות הבית החדש.

על-פי הסברו של החת"ם סופר, הכלים החדשים שעשה שלמה אינם חלק מיופי הבנין (כמו שהסברנו בדעת הרדב"ז) אלא אלו כלי עבודת אלוקים ממש, השייכים לבנין זה, החדש. על פי זה מובנת ביותר דעת ר' אלעזר בן שמוע בגמרא במנחות, שסובר שהדליקו בכל המנורות הנוספות שעשה שלמה.

עבודת המנורה

אולם מהי בדיוק עבודת האלוקים הנעשית בהדלקת המנורה? האם יש איזושהו דמיון בינה ובין עבודות אחרות שהיו במקדש?

אנו מוצאים בדברי הרמב"ם שיש קשר בין המנורה ובין מזבח העולה¹³:

"נר מערבי שכבה אין מדליקין אותו אחר דישונו אלא ממזבח החיצון, אבל שאר הנרות, כל נר שכבה מהן, מדליקו מנר חברו."

כלומר אין אפשרות שידלקו כל הנרות במנורה, אלא אם כן יודלק לפחות הנר המערבי מאש

12. שו"ת חתם סופר חלק ב (יורה דעה) סימן רלו.

13. הלכות תמידין ומוספין, פרק ג הלכה יג.

התמיד של המזבח החיצון.¹⁴

ועוד כתב הרמב"ם בהלכות שלפני כן¹⁵:

"הדלקת הנרות דוחה את השבת ואת הטומאה כקרבנות שקבוע להן זמן שנאמר להעלות נר תמיד".

זוהי עוד משמעות הנובעת מכך שהמילה 'תמיד' מוזכרת גם לגבי הדלקת המנורה וגם לגבי קרבנות התמיד המוקרבים על המזבח.

על-פי זה נראה שהנרות הדולקים במנורה הם כקרבנות המוקרבים על המזבח - ולכן מקור האש שבמנורה צריך להיות מהמזבח. והם בעצם כקרבנות התמיד - ולכן לדעת הרמב"ם מדליקים אותם בבוקר ובערב, כמו בקרבנות התמיד.

14. דין זה מתבסס על הגמרא במסכת יומא דף מה ע"ב, שהקישו מכך שבאש המזבח נאמר "תמיד", וכן באש המנורה נאמר "תמיד", להשוואה ביניהם.

15. שם הלכה י.

”בבית שני כשמלכו יון גזרו גזרות על ישראל ובטלו דתם ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצוות, ופשטו ידם בממונם ובבנותיהם ונכנסו להיכל ופרצו בו פרצות וטמאו הטהרות, וצר להם לישראל מאד מפניהם ולחצום לחץ גדול עד שריחם עליהם אלהי אבותינו והושיעם מידם והצילם וגברו בני השמונאי הכהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם והעמידו מלך מן הכהנים וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה עד החורבן השני.

וכשגברו ישראל על אויביהם ואבדום בחמשה ועשרים בחדש כסלו היה ונכנסו להיכל ולא מצאו שמן טהור במקדש אלא פך אחד ולא היה בו להדליק אלא יום אחד בלבד והדליקו ממנו נרות המערכה שמונה ימים עד שכתשו זיתים והוציאו שמן טהור.

ומפני זה התקינו חכמים שבאותו הדור שיהיו שמונת הימים האלו שתחלתן מליל חמשה ועשרים בכסלו ימי שמחה והלל ומדליקין בהן הנרות בערב על פתחי הבתים בכל לילה ולילה משמונת הלילות להראות ולגלות הנס, וימים אלו הן הנקראין חנוכה”.

רמב”ם הלכות מגילה וחנוכה פרק ג

מרכז מורשת הרמב"ם

מי אנחנו?

מרכז מורשת הרמב"ם הוקם בשנת תשס"ד בידי הרב ימין לוי והרב חיים פוגל, בסמוך לקברו של הרמב"ם.

פעילות המרכז:

מרכז מבקרים

במרכז המבקרים מתקיים סיור מודרך בתערוכה המגוללת את חייו ופועלו של הרמב"ם.

במרכז מתקיימים ימי עיון והרצאות לבתי ספר, לתיכונים, לסטודנטים, לחיילים ולגמלאים. במקום מופעל חדר חידות אטרקטיבי וייחודי, בעקבות הרמב"ם.

במרכז המבקרים ישנו אולם, המקיים מסיבות בר/בת מצווה, אירועים והרצאות לציבור מגוון.

כנס שנתי

שבת עיון בנושא תורת הרמב"ם מתקיימת אחת לשנה, בסמוך ליום פטירת הרמב"ם. השבת מתקיימת במלון חוף גיא בטבריה, ומושכת קהל גדול מן המתעמקים בתורת הרמב"ם. בשיתוף האגף לתרבות יהודית בראשות הרב איתאל בר לוי

עלון פרשת שבוע שבועי

מאמרים עיוניים על פרשת השבוע מתוך תורת הרמב"ם. מופץ לכ-10,000 מנויים בדואר האלקטרוני.

כתובת: התנאים 6 טבריה (בסמוך למתחם קבר הרמב"ם). טלפון: 04-6790632

מייל: info@harambam.org.il

מדרשת אורות הגליל - חצור

מדרשה לסיור ולטיול ברחבי הגליל, הכרמל והגולן. בניית תוכניות שנתיות לבתי ספר יסודיים ותיכונים, וטיולים למבוגרים, לקבוצות וליחידים.

טלפון: 04-6931170